८. आर्यावर्तः

रचयिता - त्रिविक्रमभट्टः

४९. अस्ति समस्तविश्वम्भराभोगभास्वल्ललाम लीलायमानः समानः सेव्यतया नाकलोकस्य, ग्राम्यकवि कथाबन्ध इव नीरसस्य मनोहरः, भीम इव भारतालङ्कारभूतः, अनधीतव्याकरण इवादृष्टप्रकृति निपातोपसर्गलोपवर्णविकारः, पशुपतिजटाबन्ध इव विकसितकनककमलकुवलयोच्चलितरजः पुञ्जपिञ्जरितहंसावतंसया प्रचुरचलच्चकोरचक्रवाककारण्डवमण्डलीमण्डिततीरया भगीरथभूपालकीर्तिपताकया स्वर्गगमनसोपानवीथीयमानरिङ्गत्तरङ्गया गङ्गया पुण्यसलिलैः प्लावितश्चन्द्रभागालंकृतैकदेशश्च, सारः सकलसंसारचक्रस्य शरण्यः, पुण्यकारिणां, आरामो रामणीयककदलीवनस्य, धाम धर्मस्य, आस्पदं सम्पदां, आश्रयः श्रेयसां, आकरः साधुव्यवहाररत्नानां, आचार्यभवन मार्यमर्यादोपदेशाना मार्यावर्तो नाम देशः।

५०. यस्मिन्ननवरतधर्ममर्मोपदेशशान्तसमस्तव्याधिव्यतिकरा पुरपायुपजीविन्यः सकलसंसारसुखभाजः प्रजाः । तथाहि - कुष्ठयोगो गान्धिकापणेषु, सन्निपातस्तालेषु, ग्रहसङ्क्रान्तिर्ज्योतिःशास्त्रेषु क्षयस्तिथिषु, गुल्मवृद्धिर्वनभूमिषु, गलग्रहो मत्स्येषु, गण्डकोत्थानं पर्वतवनभूमिषु शूलसम्बन्धश्चण्डिकायतनेषु दृश्यते, न प्रजासु।

५१. यत्र चतुरगोपशोभिताः सङ्ग्रामा इव ग्रामा तुङ्गसकलभवनाः सर्वत्र नागा इव नगरप्रदेशाः, सदाचरणमण्डनानि नूपुराणीव पुराणि, सदानभोगाः प्रभञ्जना इव जनाः, पीवरोधसः सरित इव गावः, सतीव्रतापदोषाः सूर्यद्युतय इव कुलस्त्रियः।

५२. यत्र च मनोहारिसारसद्वन्द्वास्तत्पुरुषेण चाधिष्ठिताः कादम्बरीगद्यबन्धा इव दृश्यमानबहुव्रीहयः केदाराः।

अपि च —

५३. भवन्ति फाल्गुने यत्र वृक्षशाखा विपल्लवाः।
जायन्ते न तु लोकस्य कदापि च विपल्लवाः॥

५४. यत्र सौराज्यरञ्जितमनसः सकलसमृद्धिवर्धित महोत्सवपरम्परारम्भनिर्भराः सततमकुलीनं कुलीनाः, प्राप्तविमानमप्राप्तविमानभङ्गाः, कतिपयवसुराजितमनेकवसवः समुपहसन्ति स्वर्गवासिनं जनं जनाः।

५५. कथं चासौ स्वर्गान्न विशिष्यते !

५६. यत्र गृहे गौर्यः स्त्रियः महेश्वरो लोकः, सश्रीका हरयः पदे पदे धनदाः धनदाः सन्ति लोकपालाः। केवलं न सुराधिपो राजा, न च विनायकः कश्चित्।

Scanned by CamScanner

५७. यत्र च गुरुव्यतिक्रमं नक्षत्रराशयः, मात्राकलहं लेखशालिकाः, मित्रोदयद्वेषमुलूकाः अपत्यत्यागं कोकिलाः, बन्धुजीवविघातं ग्रीष्मदिवसाः कुर्वन्ति न जनाः ।

५८. किम्बहुना ?

५९. देशः पुण्यतमोद्देशः कस्यासौ न प्रियो भवेत् । युक्तोऽनुक्रोशसम्पन्नै र्यो जनैरिव योजनैः ।

(दमयतीकथायाः)

कठिनशब्दार्थः

(परिच्छेदक्रमेण)

४९. समस्तविश्वंभरायाः = समस्तभूवलयस्य, आभोगतायाः = परिपूर्णतायाः, भास्वत् = प्रकाशमानम्, ललामं = शिरोभूषणं तस्य लीलायमानः, नीरसस्यमनोहरः = नीरेणसस्यैश्च मनोहरः अरसिकमनोहरः, भारतालङ्कारभूतः = भारतखंडालंकारः, भारतग्रन्थालङ्कारः, अदृष्टप्रकृतिनिपातोपसर्गलोपवर्णविकारः = अदृष्टः प्रकृतिनिपातः प्रकृतिवैपरीत्यम्, उपसर्गलोपः सहायलोपः वर्णविकारः = वर्णसांकर्यं यस्मिन्, सः, अदृष्टाः प्रकृतिः निपातः उपसर्गः लोपः वर्णविकारः च येन सः विकसितानि कनककमलानि

कुवलयानि नीलोत्पलानि तेभ्यः उच्चलितेन = रजः पुञ्जेन पिंजरिताः हंसावतंसाः यस्याः तया प्लावितः = सिक्तः, चन्द्रभागया अलंकृतः एकदेशः यस्य सः चन्द्रशकलेन अलंकृतशिरोदेशः, आर्यमर्यादोपदेशानां = उत्तमाचारबोधानां, आचार्यभवनम् = उपदेशगृहम् ।

५०. पुरुषायुषजीविन्यः = पूर्णायुष्काः, कुष्ठयोगः = कुष्ठरोगसम्बन्धः कुष्ठनामकगन्धद्रव्यस्य संबन्धः, गान्धिकापणेषु = गन्धविक्रेतृगृहेषु, सन्निपातः = सन्निपातज्वरः सम्यक् निपातः, तालेषु त्रिपुटादितालेषु ग्रहसंक्रान्तिः = ग्रहपीडा ग्रहणं मकरादि संक्रमणं च, क्षयः = रोगविशेषः क्षीणता, गुल्मवृद्धिः = उदररोगविशेषः, कुंजवृद्धिः गलग्रहः = कण्ठवायुरोगः गले हणं, गण्डकग्रोत्थानं = गण्डोः प्रभवः गण्डकमृगस्य उत्थितः, शूलसंबन्धः शूलरोगः शूलायुध संबन्धः, प्रजासु न दृश्यते ।

५१. यत्र चतुराः गोपाः तैः उपशोभिताः ग्रामाः तुरगोपशोभिताः संग्रामाः इव = युद्धानीव, तुरङ्गानि सकलानि भवनानि येषु ते नगरप्रदेशाः तुङ्गं सकलभं करिशावकसहितं वनं येषां ते नागाः इव सदाचरणस्य सदाचारस्य, मण्डनानि अलङ्कारभूतानि पुराणि = सदा सर्वदाचरणमण्डनानि नूपुराणि, पादकटका इव, दानभोगसहिताः जनाः सदा = सर्वदानभोगाः = आकाशगाः

Scanned by CamScanner

प्रभंजना इव = वायव इव, पीवरोधसः = पीनस्तनमण्डलाः गावः स्थूलतीराः, सरितः इव = नद्यः इव, सतीव्रतेन अपदोषाः = कुलस्त्रियः तीव्रतापदोषसहिताः सूर्यद्युतयः इव।

५२. केदाराः = शालिक्षेत्राणि मनोहारीणि सारसानां = पक्षिविशेषाणां द्वन्द्वानि येषु ते मनोहारी सारः भावः येषु ते द्वन्द्वसमाससहिताश्च, तत्पुरुषेण - क्षेत्रस्वामिना तत्पुरुषसमासेन च, अधिष्ठिताः = युक्ताः, दृश्यमाना बह्वयः व्रीहयः = सस्यविशेषाः येषु ते दृश्यमाना बहुव्रीहिः समासविशेषः येषु ते, कादम्बर्यां = वाणकृतौ, गद्यबन्धाः इव।

५३. विपल्लवाः = पल्लवरहिताः, लोकस्य = जनस्य, विपल्लवाः - विपदः लवाः अपि, न जायन्ते।

५४. सौजन्यरंजितमनसः = सद्भावयुताः, सकलसमृद्धिभिः वर्धितः महोत्सवपरंपरारंभः तेन निर्भराः = पूर्णाः, कुलीनाः = सत्कुलजाताः, अप्राप्तः विमानः = अवमानः भंगः, अपजयः यैस्ते, अनेकवसवः = बहुधनाः, जनाः = आर्यावर्तजनाः, सततं अकुलीनम् = कुलरहितं दुर्जातं च, प्राप्तविमानं = प्राप्तव्योमयानं अवमानसहितं च, कतिपयवसुविराजितम् = अष्टवसुयुतं अल्पधनयुतं च, स्वर्गवासिनं जनम्, समुपहसन्ति = परिहसन्ति।

५५. असौ = आर्यावर्तः।

५६. स्त्रियः गौर्यः = गौरवर्णाः पार्वत्यश्च, लोकः = जनः, महेश्वरः = ईश्वर एव धनवान् च, हरयः = अश्वाः विष्णवः च, सश्रीकाः - सुलक्षणा लक्ष्मीसहिताः च, लोकपालाः = राजानः दिक्पालाः च, धनदाः = धनप्रदाः कुबेराः च, राजा केवलम् = राजैव, सुराधिपः = इन्द्रः न = न भवति (सर्वेपि इन्द्रभोगयुता एव), कश्चित् = कोपि, विनायकः = नायकरहितः (अक्रमप्रवृत्तः) न = न भवति।

५७. नक्षत्राणि राशयश्च, गुरुव्यतिक्रमं = गुरुवचनावधीरणां बृहस्पतेः उल्लंघनं च लेखशालिकाः = लेखभवनानि, मात्राकलहं = अल्पकलहं जनन्याकलहम्, उलूकाः = घूकाः, मित्रोदयम् = सुहृत्क्षेमं सूर्योदयं च, कोकिलाः, अपत्यत्यागं = सन्तानपरित्यागम् ग्रीष्मदिवसाः, बन्धुजीवानां विघातं = ज्ञातिप्राणघातं बन्धूककुसुमनाशं च, कुर्वन्ति, जना न कुर्वन्ति।

५८. पुण्यतमाः उद्देशाः प्रदेशाः यस्मिन् सः, यः = आर्यावर्तः, अनुक्रोशसंपन्नैः = अनुगतक्रोशायामसहितैः योजनैः इव स्थितैः अनुक्रोशेन = दयया, संपन्नैः = युक्तैः जनैः युक्तः सहितः।

Scanned by CamScanner